

ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЯК РЕФЛЕКСІЯ СОЦІАЛЬНИХ НОРМ ПОВЕДІНКИ

© Петрончак Ю. О., 2015

У статті досліджено сутність явища правосвідомості, її ознаки, структурні компоненти та функції у загальній структурі поведінки особи.

Ключові слова: особа, поведінка, правосвідомість, прообраз, рефлексія, сутність.

Ю. О. Петрончак

ПРАВОСОЗНАНИЕ КАК РЕФЛЕКСИЯ СОЦИАЛЬНЫХ НОРМ ПОВЕДЕНИЯ

В статье исследовано сущность явления правосознания, его признаки, структурные компоненты и функции в общей структуре поведения лица.

Ключевые слова: лицо, поведение, правосознание, прообраз, рефлексия, сущность.

Y. O. Petronchak

LEGAL AWARENESS AS A REFLECTION OF SOCIAL NORMS OF BEHAVIOR

The article is devoted to the research of phenomenon of sense of justice, its signs, structural components and functions, in the structure of behaviour of the person.

Key words: an essence, a behaviour, a person, a prototype, a reflection, a sense of justice.

Постановка проблеми. Доволі актуальною та неоднозначною, в межах сучасної правової думки, є проблема правової поведінки, а через її призму, й правосвідомості особи. Потреба у всебічному дослідженні інституту правової поведінки та правосвідомості суттєво загострюється у контексті необхідності розбудови демократичної правової держави та громадянського суспільства, розвитку і вдосконалення вітчизняної юридичної науки.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Загальновідомим є той факт, що соціальному феномену правосвідомості присвячено чимало уваги вітчизняних авторів, зокрема: В. Водніка, О. Гавриленка, С. Гусарева, О. Дзьобань, Н. Діомідової, В. Нерсисянца, Г. Клімової, В. Лазарева, А. Ільїна, Л. Луць, Л. Петражицького, І. Ситара, С. Сливки, В. Хропанюка, М. Цимбалюка та багатьох інших. Це одна із базових категорій права, що входить до пласту правової культури суспільства, механізму дії права, правової системи загалом. Разом із тим, кожен мікроісторичний період та соціополітична ситуація в державі диктує потребу застосування новітніх авторських підходів до дослідження цього складного правового явища. З огляду на це, метою статті є з'ясувати роль та значення правової свідомості в структурі поведінкового універсуму особи.

Виклад основного матеріалу. Відображаючи соціальну дійсність, люди пізнають і освоюють чинні норми, певним чином оцінюючи їх, визнаючи чи спростовуючи, і в тій чи іншій мірі керуючись ними в реальній поведінці. Будучи безпосереднім джерелом активності і регулятором

людської поведінки, свідомість відчуває регулюючий вплив об'єктивних факторів, до яких належить чинне право, практика його застосування та інші явища правової дійсності [1, с. 42]. З огляду на це, **метою статті** було обрано феномен правосвідомості, адже вона постає наріжним каменем процесів засвоєння особою сучасних норм, та їх реалізації в її поведінці.

На думку російського вченого Л. Петражицького, під терміном “правосвідомість” розуміють усвідомлення людиною своїх прав і обов'язків. Він розрізняв активну і пасивну правосвідомість, позначаючи під першим усвідомлення людиною свого права, а під другим – обов'язку [2, с. 94]. В теорії А. Петрова, правосвідомість – це сукупність ідей, поглядів, уявлень про те, яким має бути право з погляду його справедливості, а також доцільності, ефективності в затвердженні цінностей, визнаних у суспільстві і оцінок, що складаються на їх основі, і відчуттів. Правосвідомість – складне за своєю структурою явище. Воно складається зі знання права, правової ідеології, оцінок, правової психології і поведінкового елементу (установок) [3, с. 95]. Г. Ефремова та А. Ратінов притримуються твердження, що правосвідомістю є сфера суспільної, колективної та індивідуальної свідомості, котра відображає правову дійсність у формі юридичних знань, оцінкових відношень до права і практики його застосування, правових настанов та ціннісних орієнтирів, що регулюють людську поведінку в юридично значимих ситуаціях [1, с. 195]. Як видається, останнє визначення є одним із найслухніших дефінітивних тлумачень правосвідомості, втім, і його важко назвати абсолютним. У такому ракурсі видається логічним зауваження С. Максимова, котрий зазначає, що такий складний феномен, як правосвідомість, взагалі не може розкриватися за допомогою дефініцій [4, с. 342].

Схоже судження висловлює і М. Цимбалюк, котрий зазначає, що, ставлячи за мету побудову загальної дефініції, а не описової характеристики правосвідомості, доцільним є спрямовувати дослідницькі зусилля не на розширення згаданого переліку, а на виявлення саме сутнісних ознак останньої [5, с. 167]. З огляду на наведене вище, спробуємо навести ряд ознак правосвідомості:

- є однією з форм суспільної свідомості та вкупі з політичною, моральною, філософською, іншими формами свідомості відображає суспільне буття;
- містить поняття, уявлення, судження, почуття, емоції, концепції, теорії, програми;
- обумовлена соціально-економічним устроєм конкретного суспільства, рівнем розвитку його загальної культури;
- її ідеологічні елементи виступають головними елементами правової культури та правового виховання [6, с. 567].

Правосвідомість обов'язково проявляється у будь-якому акті юридично значущої поведінки особи. Вона може виступати знанням або незнанням конкретної норми права, різною мірою визнання авторитету державної влади, закону, діяльності правоохоронних органів в очах індивіда, солідарністю із чинними правовими заборонами та санкціями за їх порушення, чи, навпаки, негативним до них ставленням. Отже, у правосвідомості є свій погляд на дійсність, особлива мова, система понять і категорій, специфічні критерії і способи оцінок, цілі і засоби їх здійснення. Іншими словами, правова свідомість відрізняється своєю гносеологією, аксіологією, праксеологією тощо.

Разом із тим накреслюється питання про те, як саме правова свідомість стосується загального інституту поведінки особи, яку роль вона у ньому виконує. Цей процес найдоречніше спостерігати за допомогою аналізу функцій правосвідомості, серед яких К. Волинка виокремлює: пізнавальну, що націлена на пізнання правової дійсності, і як наслідок – формування правових знань; оцінну, за допомогою якої дається оцінка конкретним життєвим обставинам як юридично значимим; регулятивну, що здійснює безпосередній вплив на поведінку людини, на суспільні відносини через правові знання, оцінки, почуття, мотиви і установки [7, с. 167].

На думку М. Цимбалюка, до функцій правосвідомості, окрім зазначених вище, належить ще й проєктивна функція, що передбачає формування певних оцінкових та регулятивних норм, еталонів і “правових смислів” [5, с. 167]. Отже, правосвідомість як елемент механізму дії права дає змогу її носіям, що, водночас, є об'єктами, на яких спрямований правовий вплив, на основі сукупності юридичних знань, скласти уявлення про чинне право, сприяє виникненню правових установок як

можливості сприйняття і оцінювання правової дійсності, опосередковує правовий вплив на суспільні відносини, впливає на процес правореалізації загалом. З огляду на наведене вище, вона виступає не лише духовною сутністю механізму дії права, але й фактичним опосередкуванням зв'язку норми права та її реалізації [8, с. 427].

Особливості правосвідомості проявляються і при аналізі її компонентів, серед яких, з боку змісту, Г. Клімова виокремлює: раціонально-ідеологічні – знання, уявлення, поняття, ідеї про чинне і бажане право та інші правові явища; емоційно-психологічні – емоції, почуття, що формуються на основі правових знань і уявлень про норми права, юридичні права і обов'язки, законність; поведінкові – правові установки, в яких проявляється реальний зміст правосвідомості суб'єктів і готовність до діяльності в сфері правового регулювання [9, с. 371].

Підійшовши до проблеми трактування структури правової свідомості, варто зазначити, що пропозицій щодо її класифікації ніскільки не менше, аніж пропозицій щодо її дефініцій. У сучасній юридичній літературі, розглядаючи питання про структуру такого суспільного феномену, як правосвідомість, частіше за все в межах останньої розрізняють, насамперед, такі елементи, як: правова ідеологія – сукупність принципів, теорій, концепцій, що формуються внаслідок наукового узагальнення правового розвитку суспільства, та правова психологія – сукупність правових почуттів, емоцій, оцінок, настроїв, які домінують у суспільстві, виявляються у громадській думці. Перша може бути окреслена як відображення у суспільній свідомості такого важливого і складного компонента соціального життя, яким є право, і є, перш за все, такою, яка розглядає право як першооснову життя суспільства, осмислює соціальну реальність крізь призму правових уявлень. Тобто правова ідеологія виступає синонімом юридичного світогляду. Неодмінною складовою правової ідеології є також правовий порядок, “право в дії” тощо [10]. Правова ідеологія є раціональним компонентом у структурі правосвідомості, та яким же є механізм його дії? Для прикладу, хіба злочинцю невідомо, що красти – “це гріх”? Знання – ще не визнання, а визнання – не дія. Щоб стати стимулом і регулятором поведінки, знання повинно перейти у ціннісні настанови, отримати емоційне забарвлення, закріпитися в навиках поведінки, стати внутрішнім переконанням, тобто стати правовою психологією.

На думку М. Абдулаєва, правова психологія складається з таких елементів: суспільного інтересу, мотивів діяльності певних соціальних груп, психологічного укладу (традицій, навичок, переконань тощо), уявлень про право; почуттів, емоцій, настроїв, пов'язаних з правом; способів формування уявлень [11, с. 169]. З погляду оцінкових відносин, правову психологію можна поділити на чотири типи: відношення до права; відношення до юридичної поведінки оточення; відношення до юридичної діяльності; відношення до власної юридично значимої поведінки [12, с. 21]. Отже, зв'язок правової ідеології і правової психології полягає у тому, що правова ідеологія збагачує правову психологію ціннісно-нормативними орієнтирами, а правова психологія є єдиним джерелом для формування правових норм, оскільки, на відміну від правової психології, є більш мобільною: швидко реагує на зміни, що відбуваються в юридичній практиці, відображаючись у почуттях, настроях та поглядах, які, своєю чергою, безпосередньо впливають на усвідомлення особою правових змін [13, с. 354].

Разом із тим, як зазначено вище, серед компонентів правосвідомості був виокремлений поведінковий. Багато авторів лишають його поза увагою, видаючи структуру правосвідомості лише як поєднання правової психології та правової ідеології. Втім, вважаємо таку класифікацію недовершеною, адже самі по собі ціннісні емоції та знання не володіють здатністю практичної реалізації. Таку властивість виконує вольовий компонент, котрий становить своєрідне називання ціннісно-емоційне поєднання, виступає кульмінаційною стадією правосвідомості та носить назву установкою – (психологічний стан схильності суб'єкта до певної активності в певній ситуації) [14, с. 261]. На думку Ш. Надірашвілі, саме установки, базуючись на знаннях та почуттях і проявляючись у стереотипних реакціях, вказують на той чи інший тип поведінки. Вони розкривають правовий потенціал особи та характеризують вміння і навички ефективної реалізації норм права, правову активність, індивідуальний стиль поведінки [15, с. 142].

Додамо також, що на увагу з боку науки заслуговує й така категорія правової свідомості є “правове мислення”. В контексті розгляду правової свідомості йому відведена незначна роль, тоді, як, на нашу думку, правове мислення є тим засобом, за допомогою якого юридично значима поведінка особи знаходить свій зовнішній прояв. Як писав Г. Сковорода, мислення – необхідна умова щастя, воно дає нам велику насолоду, пробуджує смак до прекрасного та великого, позбавляє людину лінощів і нудьги [16, с. 138]. Поняття свідомості та мислення не є ізольованими. За допомогою мислення у людини формується свідомість. Воно є її обов’язковим компонентом. Тож правове мислення – процес опосередкованого та узагальненого відображення правових явищ в їхніх істотних властивостях, зв’язках і стосунках. Ознаками правового мислення є:

- розумове пізнання правових явищ і зв’язків між ними;
- відображення правових явищ та їхніх властивостей в узагальненій формі;
- евристична діяльність людського мозку з пошуку найхарактерніших властивостей, що вимагає від мислячого значних практичних знань, умінь і навичок, здатності орієнтуватись у проблемних ситуаціях [6, с. 421].

Продовжуючи дослідження правової свідомості особи, варто звернутися до дотичної їй категорії – правового виховання, в межах якої доцільно розглянути поняття “правового мінімуму” – обов’язкового рівня знання права, яким має володіти кожна особа, незалежно від її правового статусу. З ряду об’єктивних причин, станом на сьогодні держава ще не вийшла на рівень, котрий забезпечив би існування такого елемента інституту правової освіти, в зв’язку із цим правосвідомість пересічної особи досить часто має деформований характер. Це може проявлятися у: правовому інфантізмі, коли спотворення правової свідомості виражається в несформованості та прогалинах правових поглядів, знань, установок; правовому дилетантизмі – вільному поводженні із законом, або з оцінкою юридичної ситуації, що загалом обумовлено легковажним ставленням до права; правовій демагогії – легковажному або свідомому здійсненню такого впливу окремої особи або громадських організацій на свідомість людей, наслідком якого стає формування одностороннього або викривленого уявлення про правову дійсність; правовому ідеалізмі, за якого відбувається переоцінка реальних можливостей форм права впливати на суспільні відносини і процеси; правовому нігілізмі – скептичному ставленні до закону, усвідомленому ігноруванню його вимог [17, с. 243].

Висновки. Отже, проблема поведінки та правової свідомості особи не втрачає своєї актуальності й постійно залишається однією із провідних проблем філософії, права, психології, соціології, етики. Особливий інтерес до категорії правосвідомості спричинений до певної міри тим, що вона являє собою ядро, модель, пробраз поведінки особи, її інтелектуальний концентрат. Діалектика взаємодії особи і права, глибинні роздуми людини стосовно своєї соціальної ролі громадянина – ось основні умови за яких повинен здійснюватися процес формування принципово нових рис та якостей “правосвідомої” особи [18, с. 136]. Врахування зазначених тез, позитивних аспектів зарубіжного досвіду, а також, запровадження нових, позбавлених постсоціалістичного формалізму, підходів до проблеми правового виховання дасть змогу піднести індивідуальну та суспільну правосвідомість на новий рівень розвитку і практичного втілення, тим самим вдосконалюючи чинний механізм формування поведінки особи юридичними засобами.

1. Ефремова Г. Х. *Правовая психология и преступное поведение. Теория и методология исследования: монография* / Г. Х. Ефремова, А. Р. Ратинов. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1988. – 256 с. 2. Петражицкий Л. И. *Введение в изучение права и нравственности. Основы эмоциональной психологии* / Л. И. Петражицкий. – СПб. : 1907. – 408 с. 3. Петров А. В. *Теория государства и права : учеб. пособие* / А.В. Петров. – Челябинск, 2002. – 116 с. 4. Максимов С. И. *Правовая реальность: опыт философского осмысления* / С. И. Максимов. – Х., 2002. – 414 с.

5. Цимбалюк М. М. *Онтологія правосвідомості: теорія та реальність : монографія* / М. М. Цимбалюк. – К. : Атіка, 2008. – 285 с. 6. *Правознавство : підручник* / [за ред. В. В. Копейчикова]. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 736 с. 7. *Волинка К. Г. Загальна теорія держави і права : навч. посібник* / К. Г. Волинка. – К. : МАУП, 2003. – 240. 8. *Лукашева Е. А. Общая теория прав человека* / Е. А. Лукашева. – М. : НОРМА, 1996. – 520 с. 9. *Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку: матеріали міжнародної наукової конференції (12 жовтня 2007 р.)*. – Х. : Право, 2007. – 214 с. 10. *Андрусак Т. Правова ідеологія: поняття та суть [Електронний ресурс]* / Т. Андрусак // Інтернет-видання “Юриспруденція онлайн. – Режим доступу : <http://www.lawyer.org.ua/?i=67>. 11. *Абдулаев М. И. Теория государства и права* / М. И. Абдулаев. – М. : МИИТ, 2003. – 244 с. 12. *Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей : учеб. пособие* / А. Р. Ратинов. – М. : Научно-исследовательский и редакционно-издательский отдел, 1967. – 288 с. 13. *Зайчук О. В. Теорія держави і права : підручник* / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 537 с. 14. *Znanięcki F. The Polish Peasant in Europe and America* / Florian Znanięcki, William I. Thomas. – 1920. – 325 p. 15. *Надирашвили Ш. А. Установка и деятельность* / Ш. А. Надирашвили. – Тбилиси : Ин-т психологии им. Д. Н. Узнадзе, 1987. – 309 с. 16. *Чернишов В. В. Вчення Г. Сковороди про особистість любомудра-благовісника* / В. В. Чернишов // *Науковий вісник Чернівецького університету: збірник наукових праць*. – 2006 – № 7 – С. 136–141. 17. *Четверта наукова конференція Харківського університету повітряних сил ім. І. Кожедуба (16-17. 04. 2008 р.)*. – Х. : ХУ ПС, 2008. – 450 с; 18. *Український вимір. Міжнародний збірник інформаційно-наукових, методичних статей і матеріалів з України та діаспори*. – Чернігів, ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка, 2009. – 244 с.